

การสร้างปราสาทหินในอีสานใต้ CONSTRUCT OF STONE SANCTUARY IN LOWER NORTHEAST THAILAND

สรเชต วรคามวิชัย

Sorachet Warakhamwachi

ศูนย์ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านบุรีรัมย์โรงเรียนแกะสลักหินทราย

Buriram Folk Arts and Crafts Center, Sandstone Carving School

E-Mail: dr.sorajet@gmail.com

ได้รับบทความ: 9 กรกฎาคม 2561; แก้ไขบทความ: 26 สิงหาคม 2561; ตอรับตีพิมพ์: 12 กันยายน 2561

Received: July 9, 2018; Revised: August 26, 2018; Accepted: September 12, 2018

บทคัดย่อ

ในงานชิ้นนี้ มุ่งศึกษาถึงแนวคิด ความหมาย และความสำคัญ แหล่งที่มาของหินในการสร้างปราสาท ข้อมูลทางธรณีวิทยาและการเปรียบเทียบในปัจจุบัน โดยใช้การศึกษาจากเอกสารทางวิชาการ และการลงศึกษาภาคสนาม ผลการศึกษาพบว่า ปราสาท หมายถึง สิ่งปลูกสร้างชั้นสูงเป็นที่ประทับของเทพเจ้าเหล่าเทวดา และองค์ราชามหากษัตริย์ ศาสนาทั้งหลายมีความเชื่อว่าภูเขาเป็นที่อยู่เบื้องตันของเทพเจ้า ภูเขาเป็นที่สูงและมียอดเทวาลัยจึงถูกทำให้มียอดด้วย ดังนั้น เทวาลัยจึงนิยมสร้างด้วยหินหรือใช้หินเป็นหลัก ผู้สร้างเทวาลัยยุคแรก ๆ อาจคิดว่าเทพเจ้าท่านเคยชินกับภูเขา จึงนำหินจากภูเขามาสร้างเทวาลัยเป็นเทวาลัยถวายท่าน ภาคอีสานนั้นมีพื้นที่ใหญ่ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย และที่มีลักษณะเป็นที่ราบสูง โดยแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ที่ราบสูงโคราช กับที่ราบสูงภูพาน ข้อมูลทางธรณีวิทยานั้น มีการแบ่งช่วงอายุหินไว้หลากหลาย นำเสนอมุมมองเกี่ยวกับความเป็นมาของปราสาทขอมในเขตอีสานใต้โดยภาพกว้าง ดังนั้น การสร้างปราสาทขอม ในพื้นที่อีสานตอนใต้ของประเทศไทย และความเชื่อทางศาสนาที่เป็นพลังผลักดันในการสร้างปราสาทขอม ซึ่งเป็นวัฒนธรรมขอมที่มีความโดดเด่นตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

คำสำคัญ: ปราสาท, หิน, อีสานใต้

Abstract

In this work, focused on the concept, meaning and importance, source of stone in the construction of castles, geological data, and current comparisons, by

studies from academic papers and field study. The study found that the sanctuary means high-rise buildings, the residence of the gods, and the King. The King in all religions believes that the mountain is the primary place of the gods. The mountain is high and has a peak, so it is made with the top, so the temple is popular with stone or used as the main stone. The early creators of the gods may think that the gods used to be in the mountains. Therefore, bringing the stone from the mountain to create the Deva as a temple. For the Northeast region has one-third of the area in Thailand, and that looks like a plateau which divided into 2 parts: the Korat Plateau and the Phu Phan plateau. From Geological data, there are various stone age ranges. Presenting a perspective on the history of Khmer Castle in the South Isan region. In the northeastern area of Thailand and religious beliefs that are the driving force in the construction of Khmer castles, which is a Khmer culture that has distinguished from the past to the present.

Keywords: Sanctuary, Stone, Lower Northeast

บทนำ

คำว่า ปราสาท นำมาจากภาษาบาลีและสันสกฤต หมายถึง สิ่งปลูกสร้างชั้นสูงเป็นที่ประทับของเทพเจ้าเหล่าเทวดาและองค์ราชามหากษัตริย์ ความเชื่อนี้มีมนุษย์นำมาใช้ตั้งแต่แรกรวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน เหมือนน้ำจะกระจายทั่วถึงทุกพื้นที่ต้องยกตัวให้สูงขึ้นเป็นก้อนเมฆ เป็นฝนตกลงมาจึงกระจายไปได้ทั่วถึง พื้นที่อีสานใต้ที่เรียกกันว่า กลุ่มนครชัยบุรีนทร์(นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ สุรินทร์) เป็นกลุ่มที่มีการรวมตัวกันเข้มแข็ง โดยมีการใช้ศาสนสถาน คือ ปราสาทเป็นจุดรวมในการจัดกิจกรรมทางศาสนา สุรินทร์ มีคำขวัญประจำจังหวัด คือ สุรินทร์ ถิ่นช้างใหญ่ ผ้าไหมงาม ประคำสวย รวยปราสาท ผักกาดหวาน ข้าวสารหอม งามพร้อมวัฒนธรรม ส่วนบุรีรัมย์มีคำขวัญใกล้เคียงคือ บุรีรัมย์ เมืองปราสาทหิน ถิ่นภูเขาไฟ ผ้าไหมสวย รวยวัฒนธรรม ล้ำเลิศการกีฬา

สัตว์โลกหลายเผ่าพันธุ์ต่างก็อาศัยอยู่บนโลกนี้ในเวลาจำกัด ทุกชีวิตมีหน้าที่ปกป้องรักษาโลกที่อาศัยอยู่ และเผ่าพันธุ์เพื่อนร่วมโลกเพื่อให้อยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุข สิ่งมีชีวิตตัวเล็ก ๆ ที่น่าจะเป็นตัวอย่างได้ดี คือ ผึ้ง เขาช่วยกันสร้างปราสาทให้นางพระยาอยู่ ตัวพวกเขาบินเสี่ยงภัยไปหาอุปกรณ์และอาหารมาถวายนางพระยา เพื่อจะได้ลูกอีกต่อหนึ่ง ซึ่งก็พอเทียบเคียงกับมนุษย์เราได้ การอยู่ร่วมกันของมวลชีวิตที่มีจำนวนไม่จำกัดบนพื้นที่จำกัดย่อมมีปัญหาเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ทุกสังคมของสิ่งมีชีวิตจึงจำเป็นต้องมีผู้บริหารเพื่อจัดการให้สังคมอยู่อย่างสงบสุข ในบทความนี้จะขอกล่าวถึงมนุษย์เป็นสำคัญ

ธรรมชาติการใช้ชีวิตของมนุษย์จะอยู่บนพื้นฐานของกิจกรรมหลัก 4 ประการ คือ อาหาร ความรักทางเพศ การเล่นเกมสันทนาการ และความมีศรัทธาทางศาสนา (กิน กาม กีฬา ศรัทธา – food, sex, play, faith) ความเชื่อแม้ว่าจะเป็นกิจกรรมที่เกิดภายหลังแต่เป็นกิจกรรมที่สร้างความเข้มแข็ง มั่นคงในสังคมมนุษย์ ด้วยพลังแห่งความเชื่อนี้ มนุษย์ในอียิปต์เมื่อกว่า 6,000 ปีมาแล้ว ได้สร้างสำนักงานเทพเจ้า ซึ่งมีชื่อเรียกว่า พีรามิด ในพีรามิดนี้มีห้องศักดิ์สิทธิ์ที่นักบวชหรือผู้นำทางศาสนาใช้ประกอบพิธีกรรมสำคัญ เช่น พระราชาพิธีราชาภิเษก หรือพิธีกรรมเพื่อสถาปนาคนมนุษย์ธรรมดาให้เป็นพระมหากษัตริย์

พีรามิดเป็นต้นแบบของสถานที่ประกอบพิธีกรรมปลุกเสก สร้างเสริมสถาปนาคนธรรมดาให้มีภาวะผู้นำ สามารถบริหาร จัดการสังคมให้เกิดความสงบมีสันติภาพ เมื่อมนุษย์กระจายกันออกไปทั่วโลก สถานที่ประกอบพิธีกรรมก็กระจายออกไป รูปแบบและวัสดุก่อสร้างอาจมีการพัฒนาปรับปรุงไปตามความเหมาะสม สำหรับเมืองไทย กัมพูชา และประเทศเพื่อนบ้านได้รับอิทธิพลและถ่ายทอดจากอินเดีย วัสดุก่อสร้างที่เหมือนกันก็สามารถหาได้

ปราสาท : แนวคิด และ ความสำคัญ

มนุษย์ให้ความสำคัญแก่ที่อยู่ของเทพเจ้ามานาน ก่อนที่จะสร้างที่อยู่อาศัยสำหรับตนเอง คงไม่ใช่เรื่องเหลวไหลหรือมลายอย่างแน่นอน ที่มนุษย์จะเชื่อเรื่องเทพเจ้า เพราะความเชื่อนี้มีมาก่อนอารยธรรมด้านอื่น ๆ ถ้าไม่มีผลใด ๆ เกิดขึ้น ความเชื่อนี้คงหายไปจากสังคมมนุษย์มานานแล้ว

ศาสนาทั้งหลายจะมีความเชื่อว่าภูเขาคือที่อยู่เบื้องต้นของเทพเจ้า ภูเขาเป็นที่สูงและมียอด เทวาลัยจึงถูกทำให้มียอดด้วย ภูเขาเป็นหินหรือเป็นที่รวมหิน ดังนั้น เทวาลัยจึงนิยมสร้างด้วยหินหรือใช้หินเป็นหลัก เป็นที่น่าสังเกตว่า สิ่งมหัศจรรย์ 7 อย่างของโลกล้วนสร้างด้วยหินทั้งนั้น ผู้สร้างเทวาลัยยุคแรก ๆ อาจคิดว่าเทพเจ้าท่านเคยชินกับภูเขา จึงนำหินจากภูเขามาสร้างเทวาลัยเป็นเทวาลัยถวายท่าน เพื่อท่านจะจำได้ง่ายขึ้น

ในสังคมชาวเอเชียซึ่งรวมถึงชาวจีนสมัยก่อนปฏิวัติวัฒนธรรม เมื่อสร้างบ้านก็จะกันพื้นที่ส่วนหนึ่งไว้เพื่อให้เป็นที่ตั้งเทวาลัย ถ้าพื้นที่จำกัดก็สามารถจัดตั้งไว้ในอาคารที่อยู่อาศัยได้ เทพเจ้าที่อัญเชิญมาก็ถือว่าเป็นเทพเจ้าประจำครอบครัว เมื่อพุทธศาสนาและพราหมณ์ – ฮินดูเข้ามา กิจกรรมทางศาสนาจึงถือว่าเป็นกิจกรรมมวลชน การสร้าง ดูแลรักษาถือว่าเป็นหน้าที่ของทุกคน ไม่มีค่าจ้างแรงงาน ถ้าผู้สร้างมีบารมีสูง เป็นประมุขของอาณาจักรนั้นก็สามารถสร้างศาสนสถานเป็นส่วนหนึ่งของราชสำนักได้ อย่างอยุธยาเมืองหลวง ตั้งอยู่บนเกาะมีพื้นที่ไม่มากแต่ก็สามารถสร้างวัดได้ จำนวนเป็นร้อยวัด (กว่า 400 วัด) ประเทศเพื่อนบ้านของไทยประเทศหนึ่ง คือ กัมพูชา เป็นสังคมมหัศจรรย์คือสามารถสร้างปราสาท ราชวังใหญ่โตและจำนวนมาก โดยการใช้วัสดุก่อสร้างเป็นหินทรายเป็นส่วนมาก อาจมีบางส่วนและบางปราสาทใช้หินเขียวและอิฐ ศิลปะการก่อสร้างอินเดีย

ทั้งหมด แนวคิดเรื่องปราสาทนี้น่าจะเป็นสันชาตญาณสากลของมนุษย์และสัตว์สังคมกลุ่มหนึ่ง ซึ่งมีร่างกายอ่อนแอ แต่มีความเชื่อและความสามัคคีสูง เช่น ปลวก ผึ้ง ต่อ เป็นต้น สัตว์พวกนี้จะสร้างที่อยู่ที่ใหญ่เกินตัว มีความเชื่อและเคารพต่อประมุขคือนางพระยาสร้างที่อยู่เป็นปราสาทที่ใหญ่กว่าตัวหลายพันเท่า และมีอายุคงทนกว่าชีวิตตัวเองหลายพันเท่าเช่นกัน

ปราสาทหินที่สมบูรณ์ทั้งขนาด ที่ตั้ง และประโยชน์ตามหน้าที่ไม่น่าจะมีที่ไหนเทียบเท่าปราสาทในกัมพูชา โดยเฉพาะที่เสียมเรียบ มีการจดทะเบียนเป็นมรดกโลกแล้ว

ส่วนประกอบที่สำคัญของปราสาท คือ ส่วนยอด เป็นการจำลองชฎา มียอดแหลมและลายประดับงามและประณีต 2. ห้องศักดิ์สิทธิ์ คือ ห้องใต้ยอดชฎา เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ศิวลึงค์ หรือเทวรูปที่สำคัญที่สุด ทางฮินดู เรียกว่า ครรภคฤหะ 3. ห้องประกอบพิธีจะเป็นห้องโถงที่ผู้เข้าร่วมพิธีจะทำกิจกรรมร่วมกันหลายคน 4. ส่วนประกอบอื่น ๆ เช่น ระเบียงคต ปรากรูปแบบ และทรงต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบเพิ่มเติม ขึ้นอยู่กับความพร้อมและจุดมุ่งหมายอื่น ๆ

หินทราย : วัตถุดิบสำคัญในการสร้างปราสาท

หินทรายเกิดจากการทับถมของดินและสิ่งมีชีวิต ซึ่งส่วนใหญ่ถูกคลื่นทะเลพัดพาไปไว้ที่ฝั่งแล้วกลายเป็นหินทรายในที่สุด

ภาคอีสาน หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งบางคนเรียกว่า ที่ราบสูงโคราช ซึ่งไม่ถูกต้องนัก โดยทางภูมิรัฐศาสตร์ โคราชก็เป็นเพียงหนึ่งในสิบเก้าจังหวัด โดยทางภาษาและกลุ่มชาติพันธุ์ ภาษาไทยโคราชก็เป็นภาษาของคนกลุ่มน้อยในภาคอีสาน ไม่น่าจะเกิน 5% ของภาษาในภาคอีสานทั้งหมด เพราะฉะนั้นเรียกภาคอีสานจะถูกต้องที่สุด

ภาคอีสานมีพื้นที่ประมาณ 155,000 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย พื้นที่เป็นที่ราบเรียบเป็นส่วนใหญ่เพราะเป็นทะเลมาก่อน ล้อมรอบไปด้วยภูเขา ซึ่งถูกยกตัวขึ้นมาเป็นขอบทะเลครั้งหนึ่ง จึงทำให้พื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลโดยเฉลี่ย 130 – 250 เมตร ตรงกลางของภาคเป็นหมู่เกาะขนาดใหญ่ ซึ่งกลายสภาพมาเป็นภูเขาเมื่อหมดสภาพทะเลภูเขากลุ่มนี้เราเรียกว่า เทือกเขาภูพาน ซึ่งอุดมไปด้วยซาก (ฟอสซิล) ของไดโนเสาร์ ซึ่งตายแล้วถูกทะเลพัดมารวมไว้ตามเกาะต่าง ๆ

ธรณีวิทยาภาคอีสาน

เมื่อประมาณ 500 ล้านปี (ยุคพาลีโอโซอิก ตอนต้น) แผ่นดินอีสาน ส่วนหนึ่งเป็นพื้นดินอีกส่วนหนึ่งเป็นทะเลลึก ทะเลตื้น ๆ ตื้นขึ้นเมื่อประมาณ 280 ล้านปีมาแล้ว (ปลายยุคพาลีโอโซอิก) แต่พื้นที่ทะเลขยายออกเกือบคลุมพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมด

เมื่อประมาณ 180 – 220 ล้านปีมาแล้ว (ปลายยุคเพอร์เมียน – ต้นยุคไทรแอสสิก) ขอบทะเลตะวันออกและตะวันตกสูงขึ้น ตะกอนทับถมขึ้นเป็นหินทรายบางแห่งหนาถึง 5 – 6 กิโลเมตร

เมื่อประมาณ 65 – 100 ล้านปีมาแล้ว (ปลายยุคครีเตเชียส) น้ำทะเลตกตะกอน กลายเป็นหินเกลือชุดมหาสารคาม จากนั้นพื้นดินมีการยกตัวสูงขึ้นตลอดเวลา จึงกลายเป็นที่ราบสูง ที่แห้งแล้งตลอดเวลา 60 ล้านปีที่ผ่านมา

ตารางที่ 1 ลำดับชั้นหินที่ราบสูงอีสาน (โคราช)

หน่วยหิน	อายุ/ยุค	ลักษณะ	ความหนา/เมตร
ไม่มีชื่อ	ควอเทอร์นารี ปัจจุบัน - 1.8 ล้านปี	ชั้นดิน ทราย กรวด ยังไม่แข็งตัว - ศิลาแลง	25 เมตร
ไม่มีชื่อ	เทอร์เชียรี 1.8 – 65 ล้านปี	หินบะซอลต์	183 เมตร
มหาสารคาม	ครีเตเชียสตอนปลาย 65 ล้านปี	หินเกลือสลับหินโคลน หินทราย หินทรายแป้ง	610 – 1,000 เมตร
โคกกรวด	ครีเตเชียสกลาง - ปลาย	หินกรวดมน ฟอสซิลสัตว์ มีกระดูกสันหลัง หินทราย หินโคลนแดง	432 – 709 เมตร
ภูพาน	ต้นครีเตเชียส - ปลาย ปลายจูรัสสิก จูรัสสิก 100 – 140 ล้านปี	หินทรายปนกรวด หินกรวด ไม่มีชั้นสีขาวย ทนทาน	82 – 133 เมตร
เสาขัว	จูรัสสิกตอนปลาย 140 – 160 ล้านปี	หินทรายแดง หินทรายแป้ง	409 – 720 เมตร
พระวิหาร	จูรัสสิกตอนกลาง 160 – 175 ล้านปี	หินทรายสีขาวไม่มีชั้น หินชั้นเฉียง กรวดมน	56 – 132 เมตร
ภูกระดึง	จูรัสสิกตอนต้น 175 – 195 ล้านปี	หินโคลนสีน้ำตาลแดง หินทรายตามลำน้ำ	800 – 1,100 เมตร
น้ำพอง	ไทรแอสสิกตอนปลาย 195 – 200 ล้านปี	หินทราย หินทรายแป้ง หินกรวดมนอย่าแกร่ง	10 – 1,465 เมตร
ห้วยหินลาด	ไทรแอสสิกตอนกลาง 200 – 210 ล้านปี	กลุ่มหินสีเทา	20 – 1,300 เมตร

ปราสาทหินแต่ละหลังผ่านการใช้งานมาเป็นพันปีก่อนจะพังลงกองอยู่กับพื้น ในกัมพูชา และในอีสานใต้มีปราสาทหินนับเป็นพันหลัง มีจำนวนหนึ่งยังไม่เคยพังเลย ทั้งที่สังคมและอาณาจักร ล่มสลายไปหลายครั้ง สาเหตุที่ทำให้ปราสาทพังมี 2 กรณี คือ โดยธรรมชาติ และโดยการกระทำ ของมนุษย์

- ธรรมชาติมีรากไม้ชอนไช ต้นไม้ขึ้นโอบครอบคลุม ต้นไม้ใหญ่ล้มทับ น้ำเซาะ เป็นต้น
- การกระทำของมนุษย์ ส่วนใหญ่เป็นการขุดคุ้ยหาสมบัติที่ฝังไว้ในปราสาท หรือได้ ปราสาท และการงัดเอาชิ้นส่วนหินแกะสลักบางส่วนไปขาย หรือใช้ประโยชน์ ส่วนตัว หรือนำไปขาย

การเปรียบเทียบกับปัจจุบัน

สิ่งก่อสร้างที่เป็นไม้จะผุพัง เสื่อมสลายไปภายในเวลา 30 – 40 ปี สิ่งก่อสร้างที่เป็นอิฐ ปูน คอนกรีต ถ้ามีการดูแลรักษาที่อาจอยู่ได้เป็น 100 ปี นอกจากสิ่งก่อสร้างที่ไม่ต้องรับน้ำหนักใด ๆ เช่น เจดีย์ ก็อาจอยู่ได้นานกว่านั้น แต่จะให้มียายุเป็นพันปีก็คงจะเป็นไปได้ยาก ซึ่งต่างจาก ปราสาทหินที่สร้างมาในสังคมมนุษย์ ด้วยพลังแห่งความเชื่อนี้ มนุษย์ในอียิปต์เมื่อกว่า 6,000 ปี มาแล้ว ได้สร้างสำนักงานเทพเจ้า ซึ่งมีชื่อเรียกว่า พีรามิด ในพีรามิดนี้มีห้องศักดิ์สิทธิ์ที่นักบวช หรือผู้นำทางศาสนาใช้ประกอบพิธีกรรมสำคัญ เช่น อภิเชกคนให้เป็นกษัตริย์

พีรามิดเป็นต้นแบบของสถานที่ประกอบพิธีกรรมปลูกเสก สร้างเสริมสถาปนาคนธรรมดา ให้มีภาวะผู้นำ สามารถบริหาร จัดการสังคมให้เกิดความสงบ มีสันติภาพ เมื่อมนุษย์กระจายกัน ออกไปทั่วโลก สถานที่ประกอบพิธีกรรมก็กระจายออกไป รูปแบบและวัสดุก่อสร้างอาจมีการพัฒนา ปรับปรุงไปตามความเหมาะสม สำหรับเมืองไทย กัมพูชา และประเทศเพื่อนบ้านได้รับอิทธิพลและ ถ่ายทอดจากอินเดีย วัสดุก่อสร้างที่เหมือนกันก็สามารถหาได้

สรุป

จากข้อมูลที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ทำให้เราได้ทราบข้อมูลว่า คติในการสร้างปราสาทขอม ในเขตพื้นที่อีสานใต้นั้น มีคติมาจากอารยธรรมของศาสนาพราหมณ์ หรือฮินดู ดังเดิม ในประเทศ อินเดีย ตามคติของศาสนาพราหมณ์นั้น มีความเชื่อเกี่ยวกับเขาไกรลาส ว่าเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่สถิตอยู่ขององค์พระศิวะเจ้า หรือเทพองค์อื่น ที่เรียกว่า ตรีมูรติ ดังนั้น เมื่อมีการนำเอาคติความ เชื่อดังกล่าวนี้แพร่กระจายมาแถวลุ่มแม่น้ำชี และแม่น้ำมูล ที่ต้องอยู่บนที่ราบสูง ในเขตภาคอีสานของ ประเทศไทยในปัจจุบัน อิทธิพลความเชื่อดังกล่าวนี้ ก็ถูกถ่ายทอดออกมาจาก จากคติความเชื่อ กลาย มาเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์และจับต้องได้ ซึ่งบรรดาศาสนสถานดังกล่าว ก็คือปราสาทขอมนั่นเอง การสร้างดังกล่าวนี้ เป็นการจำลองเขาไกรลาส และสืบเนื่องที่บริเวณดังกล่าวนี้ ไม่มีภูเขาสูง ชนชาว

พ่นเมอองดงเดมจรงนยมสร้งปราสาทข่น บนที่ราบบ้ง เช่น ปราสาทหนพมมาย จงหวดนครราชสéma ปราสาทหน ศขรฎุมล จงหวดศุรทนทร บนยอดฎเขาบ้ง เช่น ปราสาทหนพนมร้ง บนเขาพนมร้ง จงหวด บุรทรมย ซ่งยอดของเทวลย่นน มีลัษณะเป็นยอดปลายแหลม โดยใชหนทรายทม่อยู่ในพ่นน้เป็น วัตฤดบหลกในการสร้งปราสาทขอม ซ่งมีลัษณะทโดดเด่นเป็นเอกลัษณะเฉพาะตัว ตั้งแต่อดีต จนถงปจจุบนน

เอกสรอ้างอง

กรมศลปากร. กองโบรมณคด. (2530). **ปราสาทพนมร้ง**. พมพ่นอองนอวโรกาสทสมเดจพระเทพ ร้ตนราชสุดาสยามบรมราชฎุมารล สดจจพระราชดำเนนเป็นองค้ประธาน ในพธเบด อุทยานประวัตศสตร้พนมร้ง บุรทรมย.

ไพศาล ทรระฎลลล. (2545). **วทรบุรุษนทรนาม**. กรุงเทพฯ: รອງพมพ้พมณศร.

แสจโสม เกษมศรล. ม.ร.ว. และ วมล พงศ้พพ้พฒน. (2539). **ประวัตศสตร้สมยร้ตนโกลทนทร** ร้ชกาลท 1 – ร้ชกาลท 3. กรุงเทพฯ: รອງพมพ้สำนักเลขาธการคณระฐมนตรล.

